

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№73
(19263)

2019 чылдың
июль 4
четверг

Хүннүн үнери — 03:52
Ажары — 21:15
Хүн дурту — 17:23

Садар өртээ хостуг 12+

Наадымга уткуштур

КУЖУГЕТТЕР САЛГАЛЫ ДУРЖУЛГАЛЫГ КАДАРЧЫ

Бай-Тайганың Бай-Тал суму-
нга баргаш, Хемчик бажында
кадарчыларның бо хүнде амыдыра-
ын сонуургап, олар-биле ужуражыр
орулгалыг кээримге, чайлаглап үнүп
рар, ырай берген болду. Дараазын-
а кээр үемни дугуржуру-биле «Бай-
Тал» КУБ-туң конторазынга келдим.
Уш бооп ол бүдүрүлгеде бактаап
рар, шак хире болгаш тайгаже үнер,
муда херектерин чогуруп келген
кадарчы-биле ужуражы бердим.

Афанасий Кужугетович Анарат чээр-
уш чыл хире малчыннап чоруур. Бо
хүннерде Бай-Талдың Шындазын деви-
с-ринде Сүрбүзүн деп черде шээр, бода
лаш чылгы малын кадарып чоруур.
Аннен звес ажил-ишти өөнүң ишти Че-
р-биле кады чогуруп, ажилдап турар.
Афанасийның ада-иези «Бай-Тал»
совхозка кадарчылап чораан. Ачазы
Анарат Сүрүнович Кужугет, авазы Семит
Аржиповна Салчак олар оглун малга
нак кадарчы кижиниң белең звес ажи-
нынга чажындан дадыктырып, берге-
рге торулбас кылдыр кижизидип каан.
Ииннип кээримге-ле, хой-өшкү соондан
лаштап, ада-иемге дузалап чоруур
олдум. Бо ажилга сонуургалым ха-
мдан келген-не боор. Школа дооскаш,
ериг албан-хүлээлгемни эрттиргеш,
хен черимге кээп, кадарчылай берген
эн — деп, чугаакыр звес кадарчының
амдыкта долу, чедимчелиг харыыларын
аңнааш, «малынче далажып олурар
давас» деп бодап олурдум.

Тозан чылдарның эгезинде ол «Бай-
Тал» совхозтуң чүс ажыг баш сарлыкта-
н эштежип кадарып эгелзэн. Кадыр-
арт дагыл черлерге ойттаар малды
дарарын аныяк Афанасийге, ажи-
нынга харыысалгалыг Кужугеттерниң
пунга, дагып кааны база таварылга
ес. Кадарчының ажилын анаа-ла бир
аңа ажил деп чамдык улус өскээр
дай бээр. Ол ындыг звес. Кадарчы
жи сес карактыг-биле дөмей, кулаа
ыжы, сагыжы эндевес белең чоруур.
Олдуунда аът мунуп кадарар болза-
а, кашпагай, хан-дамыр талазы-биле
йыраңгай болуру артык звес. Ол
ажыг чыл иштинде сарлык кадарып
ылдап келген.

Агаар-бойдуштуң дөрт эргилдези ка-
рчы кижиге кончуг дүшкүрлүг үе. Соок
жын малды хүр ажырып алыры, чазын
лоолдаашкынының үезинде чаш анай-
раганны онча-менди хүлээп ап, чайын
иг ойттуг черге хойну семиртип алыры,
ген-ширбиш кезери, күзүн кыштага
леткел дээш, дүн-хүн дивес чымыш чок
ыл — малчыннарда, кадарчыларда. Бо
штын эки эрткенин, чаш малды чогуур
аңнелге камгалап алганын чугаалап
а, Афанасий Кужугетович бо хүнде
агыжын өйүп чоруур чаңгыс бодалын
таалады: «Кокай деп амытан бо сөөлгү
лдарда арай малчыннарда дыш бер-
ес, берге байдалды тургузуп турар. Ооң

баш саны көвүдзэн. Ону аңнаар улус база
ховартаан. Малды бичии-ле кадат чок
арттырарга шуут хоржок. Шуут ээн каап
база болбас. Кыжын кадарып чорда-ла,
былаай бээр апарган. Ооң черле хемчээр
ап, демнежип алгаш, күрүне-даа, тус
черниң чагыргазы-даа өөренип көрүп,
бо айтырыгың когун үзе шиитпирлээр
болза эки».

Чүс харның чартыын баскан кадарчы
деп даштыкы хевиринден эскертинмес,
эрестиг Афанасий Анараттың хүнге
додуккан хүрең арнын көрүп олурар, ооң
кызымаан, ажилгырын бодап олурдум.
Ол 2005 чылда «Бай-Тал» КУБ-туң
«Мөңгүлек» аттыг бригадасынга хой
кадарып эгелзэн. Ажилдап келген чыл-
дарында ооң көргүзүлгери бригаданың
болгаш ниити бүдүрүлгениң экономик-
тиг байдалын бедидеринге улуг үлүг-
хууну кириген. Сөөлгү үш чылдарда
Анарат үш чүс ажыг баш өшкү-хойдан
105-135 хуу чаш малды камгалап ап
келген.

Бо чылын чай кааң болгаш хаттыг бо-

лур деп кадарчы чугаалап турар. Ынчан-
гаш чайлаглаары чугула. Аңаа сес айга
чедир малды доруктуруп алгаш, сигенни
база ыяк белеткеп алыры кол сорулга
ол. Афанасий Кужугетович мал бажын
өстүрер аргаларын ада-иезинден ыяк
шиңгээдиң алган. Малга бедик шынар-
лыг сигенни белеткээринден аңгыда,
изиг ойттуг черлерни ыраксынмайын хоюн
айдап, чылдың-на кыш-чай дивейн, тур-
лагарын солуй көжүп чоруур.

Афанасий, Чечек Кужугеттер дөрт
ажы-төлдүг, оларның ийизи сургуулдар,
хеймери — школачы. Уруглары база
чажындан ачазынга дузанын көргүзүп
чоруур. Чаңгыс чер-чурттуглары база
кадарчыны кагбас, удаа-дараа өдек
коптарып, сиген кезип, бо-ла дуза ка-
дып кээрлер. Бай-Тал сумузунуң ажил-
агыжы коллективтери шеф чарлап,
кадарчыларынга дузалажыр чаңчылдыг.
Кыш болурга, Туралыг деп черде кыш-
таандан ырак эвесте кадарчылар-биле

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүн медээлери

ИЕ КАПИТАЛЫН УРУГЛАР ӨӨРЕДИЛГЕЗИНЧЕ

Бо хүннерде чурттуң өөредилге черле-
ринче документилерни хүлээп алыр ажил-
дар эгелей берген. Доозукчу ажы-төлдүг
ада-иелер Ие капиталын уругларының
өөредилгезинче ажиллап болурун
Россияның пенсия фондузунуң Тывада сал-
быры дыңнадып, сагындырып турар. 2009
чылдан бо хүннерге чедир 2000 өг-бүлө Ие
капиталын ажы-төлүнүн өөредилгезинче ча-
рыгдан. Дээди болгаш ортумак өөредилге
черлеринче уругларының өөредилгези дээш
ада-иелер ниитизи-биле 62,6 млн. рубльди
шилчиткен.

ЧАА ХООЙЛУ-БИЛЕ ПЕНСИЯЖЕ ҮНЕР

2019 чылдың июль 1-ден эгелзэш,
Россияның чамдык чурттакчылары пенсияже
чаа хойлу жудулга-биле үнер эргелиг апаар.
Тодаргайлаарга, чаа тургустунган пенсия
назынындан чартык чыл эртежиң пенсияже
үнүп болур. Хойлу чүгле 1964-1965 чылдар-
да төрүттүнген херээжен улуска база 1959-
1960 чылдарда төрүттүнген эр кижилерге
хамаарылгалыг дээрзин Россияның пенсия
фондузу дыңнадып турар.

ИВИ МАЛДЫ ӨСТҮРЕР ДЭЭШ

Току кожуунда ховартап, эвээжээр иви
малдың баш санын өстүрүп-көвүдөдир со-
рулгалыг төлөвилелди ажилдап кылган.
Ооң акшаландырышының ивижилерни
деткиир талазы-биле фонд чорудар. 2019
чылдың март айда Радик Кол биле Бай-
лак Менгиргениң өг-бүлөзүн Чазылары
сумузунуң чон хуралынга шилип алган.
А июнь 19-та ивижилерге тус-тузунда 11-
11, а шупту 22 ивини саткаш, дамчыдып
берген. Төлөвилелдиң киржикчилери 2021
чылда дараазында иви азырап, өстүрер
күзөлдиг аныяк өг-бүлөгө иви малдың чаш
төлүн дамчыдар.

ЧАА ХООЙЛУ КҮШ КИРГЕН

2019 чылдың июль 1-ден эгелзэш, оң
талакы рульдуг болгаш сестен хөй олут-
туг автомобильдерни Россия Федераци-
язынче кири садар чурумунуң дугайында
чаа хойлу күш кирген. Тодаргайлаар-
га, минивен, микроавтобус, самосвал,
автобус болгаш рефрижераторларны
Россияже кириерин шуут хоруп турар.
Чиик автомашиналарга хамаарыштыр
чаа хойлуда кандыг-даа өскерилгелер
кирбээр. Ындыг-даа бол, Россияже са-
дып, кирип турар үеде бүрткедиринге
бергедээшкннер туруп болур. Даштыкы
марканың автомашиназы күрүнениң тур-
гускан негелделеринге (ГОСТ) дүгжүп
турар боор ужурулуг.

ХЕВИС КЫРЫНДА ТЫВА МӨГЕЛЕР

Июль 4-8 хүннеринде Краснодар
крайның Адлер хоорайга хостуг хүрешке
Россияның чемпионаты болур. Аңаа
тыва мөгелер киржир. 57 кг. Хүреш-оол
Дондук-оол, Белек-оол Кужугет, Түметей
Метке, 61 кг. Эзир Тюлюш, 65 кг. Сайын
Казырык, 70 кг. Менги Чудак, 74 кг. Эртине
Мортуй-оол база 125 кг. Айдын Монгуш
бо хүннерде хевис кырында ачыр-дачыр
тутчур. Оон аңгыда, 65 кг. Начын Куулар,
57 кг. Артыш-оол Арзыл, 61 килге Кежик
Чымба, Майдыр Донгак база 70 кг. Арбак
Сат Красноярск крайның адын камгалап
хевис кырынче үнер.

Чазак Даргазы социал четкилерде

ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА БЕРДИНГЕН

Бо хүннерде чуртта аңгы-аңгы хемчеглер хөй эртип турар. Оларның дугайында ТР-ниң Чазак Даргазы социал четкилерде бижип турар:

Июль 1. "Хөйге көскүлөң болурунга ол ынак звес дээрзин билир мен. Ындыг-даа бол... Төрээн черинче ооң чанып чедип кээри дыка хөй чаңгыс чер-чурттугларынга кезээде өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг болушкун-дур. Чүгле ийи хүн дургузунда төрээн Тывазынга кээп, күш кирип, дыштанып алып үени база катап тып алган. Чылдар бистиң дыка хөй чүүлдеривисти өскерттиптер дээрзин билир мен. Кижиниң өөрөнгөн аажы-чаңы дээн ыш-каш мөңгө чүүлдерни безин өскерттиптер. Чүгле бичизинде өскөн-төрээн черинге эргим ынак сеткили артып калыр. Кижини кезээде өөрүшкүлүг манап олурар ада-иезиниң бажынынче эглип чанып келгени дег болур. Маңаа чедип келирге, сагыш-сеткилинге чиик, амыр-дыштыг, Чер-делегейниң кайы-даа булуңунга ындыг звес болур. Бистиң Сергей Күжүгетовичивиске бистер шуптувус, Тыва – адазының бажыңы дег. Хостуг үезинде бээр чанып кээп турары анаа звес. Ооң

сагыш-сеткили негеп турар болганда, ынчаар кылыр ужурлуг. Сеткил-чүрээнден бодунуң төрээн чериниң ындыг оглу болганынга өөрүүр-дүр мен".

АМДАННЫГ-ЛА АК ЧЕМИМ

Молочные продукты:
МОЛОКО
СМЕТАНА
ТВОРОГ
КЕФИР

Июль 2. "Улуг-Хем кожуунун Арыг-Бажы суурда сүттү хүлээр болгаш болбаазырадыр цех ажиттыг. Шупту бюджеттерниң акшазын олче кириштирип турган. Сайгарлыкчы Ай-Кыс Чондановна бодунуң үлүг-хуузу база кириген. Цех суурнуң чурттагычларынга дыка улуг деткимче болган. Хуу ажил-агыйлыг 17 улус база 7 арат фермерлер хүннүң-не сүдүн аңаа дужаар. Болбаазырадып каан сүттү чеди аңгы черде садып турар. Улус ак чем бараанының дөгөрезин арылдыр садып ап

турар. Сүт дужааган улус-биле кирген орулгазындан санажып турар. Турум алып акша-шалың барда, суурдан кым дезип көжүп чоруур боор? Бистиң биче суурларывысты катап тургузарда, канчаар ажилдаарының дириг чижээ, тодаргай көскү үлегери ол-дур.

Бис республикага, эвээш дизе, Арыг-Бажында ыш-каш сүт хүлээр болгаш болбаазырадыр беш сүт-бараан фермазын ажы-дар ужурлуг бис. Көдээ ажил-агый яамызы ындыг даалганы алган".

КАЖЫЫДАЛЫН ҮЛЕШТИВИС

Июль 3. "Россиянын Шериг-далай Флодунуң суг дүвүнге

эжиндирер аппаратага болган өрт айыыл-хала-вынга ондортдалайжының чок апарганы-биле Президент Владимир Путин оларның өг-бүлезинге ханы кажыыдалын ил-реткен. Бистер, Тываның хөй омак-сөөктүг чону күрүнениң Баштыңының, бистиң улуг чуртувустуң, далайжыларның чоок кижилериниң болгаш төрелдериниң кажыыдалын үлежип тур бис".

Найысылал Кызылдын Наадымга белеткел ажилдарын Кызыл хоорайның мэри Карим Сагаан-оол кончуг шалыпкын чорудуп эгелээн.

Ол бир дугаарында хоорайның автооруктарын чаарты берген. Загородный, Рабочая, Красноармейская, Кочетов кудумчуларының чадаг кижилер кежер оруктарын чаартып кылган. Ылаңгыя Загородный кудумчузу кончуг нарын байдалга турган, чадаг кижилер кежер оруктарның демдектери балалып, эргижирээн. Бо девискээрге республиканың Хергелекчилер эвилелиниң бараанны мөөнү-биле садар улуг баазазы турар. Баазада көдээ суурлар чурттагычларының хергелээр

НАЙЫСЫЛАЛ НААДЫМГА БЕЛЕТКЕНИП ЭГЕЛЭЭН

барааннары хөй. Ону өөрөнип көргөш, ол кудумчунуң чадаг кижилер кылаштаар оруктарын бажындан ужунга чедир чаартып кылган.

Чоокку хүннерде чүсажыг-тона бокту «Енисей» бүдүрүлгези хоорайдан үндүр сөөрткен. Ол ажилдар ам-даа уламчылап турар. Ам чүгле эзиртир суксуннары садарын чурумчудары чугула апарган. Кончуг нарын ажил бо, ону хуу сайгарлыкчылар садып турар болгаш оларның садыг-лаар эргезин хоойлу езугаар хаар эрге чок. Бо талазы-биле

хоорайның иштиги хөй килдизи тодаргай ажил чорудар ужурлуг. Наад келген көдээ ажил-ишчи шиме арагазын хоорайж сөөртпезин күзээр-дир м

Республиканың Наадымга ийрлалынга идепкейлиг кенип, бот-боттарывысты жеривис күзенчиг. Бо байтаварыштыр республи чурттагычларынга ак о аас-кежикти, ажил-ижин диишкиннерни күзеп тур

Сергей Х
хоочун журн

ДУЗАДАН КАДААЛЫҢАР

Хүндүлүг чаңгыс
чер-чурттугларывыс!

Бистиң кожавыста Иркутск обласка суггур чаастар үргүлчүлээн соонда, Нижнеудинск, Тайшет, Тулунский, Чункий муниципалдыг районнары суг үер-халап тавараан. 3 муң 735 бажың сугга барган. 9063 кижиге, оларның аразында 1984 бичии уруглар чурттаар оран-сава чок арткан. Чок апарган улустар бары хараадынчыг. Ол регионда онза байдалды чарлаан. Ооң чону чаңгыс хүнде хенертен бажың-балгадын, эт-хөреңгизин чидирип, эң нарын байдалга таварышкан. Ыңчангаш шыдаар шаавыс-биле ачы-дузаны чедирип көрээлиңер, чаңгыс чер-чурттугларывыс!

ЧУГУЛА ХЕРЕК ЧҮҮЛДЕР:

- Савада арыг ижер суглар;
- Орун-дөжөк херексели (чоогран, сыртык, мат-

рац, чоогран хавы...)

- Чоттунар аржыылдар;
- Чылыг уктар;
- Идик-хептер;
- Иштиги чылыг хептер;
- Идик аймаа;
- Чунар болгаш чугдунар херекселдер:
шампуньнар, чугдунар порошок, аргыланьчү
- Удуур хаптар – спальные мешки;
- Аяк-шынак, паш-сава;
- Үр шыгжаар аш-чем аймаа: консер-

крупалар, хендир-үзү.
"Чаңгыс демниг Россия" партиязының регионалдыг салбырларында дузаламчыны турар. Тываның регионалдыг салбырының ап турар адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудзу, бажың 32, өрээл 122, тел. 2-32-70

Дорт эфир

ТОЖУДА
ПЕНСИЯЛА
ҮНЕР
ОРУЛГАЛЫГ БЕ

«ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА 2019 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 16-ДА 10:30 ШАКТА РФ-ТЕ ПЕНСИЯ РЕФОРМАЛАРЫНГА ХАМААРЫШКАН ДОРТ ЭФИР БОЛУП ЭРТЕР.

Аңаа РФ-тиң Пенсия фондузунуң эргелелиниң Тывада салбырының оралачы даргазы Урана Кавааевна Монгуш, пенсия доктаадыр килдис даргазын ораакчызы Виолетта Анатольевна Кечил-оол база килдис эргелекчи Адыгжы Алексеевич Бегзин-оол киржир.

ТЫВАДА МӨҢГҮН-ТАЙГА, ТОЖУ, ТЕРЕ-ХӨЛ, БО УШ КОЖУУННУ КЫДЫК СОҢГУ ЧҮККЕ ДЕҢНЭЭНИ-БИЛЕ ЫНДА ШАЛЫҢ БОЛГАШ ПЕНСИЯНЫҢ ХЕМЧЭЭЛ ӨСКЕ КОЖУУННАРГА КӨӨРДЕ, УЛУГ БОЛУП ТУРАР.

ПЕНСИЯЖЕ БО КОЖУУННАРДАН ҮНЕРГЕ ЧҮГЕ ЭКИЛ ДЭЭН ЧИЖЕКТИГ АЙТЫРЫЛГАРГА ХАРЫЫЛАРНЫ ДОРТ ЭФИР ҮЕЗИНДЕ 2-01-35, 2-17-91 ДУГААРЛЫ ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААШ, БИЛИП АП БОЛУР. ООҢ АҢГЫДА ШЫН СОЛУННУ РЕДАКЦИЯЗЫНГА АЙТЫРЫЛГАРЫН БИЖИМЕЛ-БИЛЕ КИИРИП БОЛУР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

**Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаарының
дугайында**

Кадык камгалал системазына хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Аяна Мончууровна Монгушту – Барыын-Хемчик кожуунун «Туберкулезка удур диспансери» Тыва Республиканың күрүнениң кадык камгалал бюджет албан чериниң салбырының аргазын;

Шончалай Дүк-Хаповна Ооржакты – Барыын-Хемчик кожуунун «Туберкулезка удур диспансери» Тыва Республиканың күрүнениң кадык камгалал бюджет албан чериниң салбырының диспансер салбырының улуг ичти сестразын;

Галина Каң-ооловна Хомушкуну – Барыын-Хемчик кожуунун «Туберкулезка удур диспансери» Тыва Республиканың күрүнениң кадык камгалал бюджет албан чериниң

салбырының екпе туберкулезунун терапия салбырының санитарказын шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың июнь 27
№124

**Тыва Республиканың
күрүнне шаңналдары-биле
шаңнаарының
дугайында**

Кадык камгалал системазына күш-ажылчы чедишкени болгаш эвээш чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш, «Тыва Республиканың улустуң эмчизи» хүндүлүг атты Майа Борисовна Ооржакка – Барыын-Хемчик кожуунун «Туберкулезка удур диспансери» Тыва Республиканың күрүнениң кадык камгалал бюджет албан чериниң салбырының медицина профилактиказының

кабинетиниң эргелекчизинге тыпсыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың июнь 27 №125

**Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле М.В. Кызыл-оолду
шаңнаарының дугайында**

Көдээ ажил-агый адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле Маргарита Васильевна Кызыл-оолду – Улуг-Хем кожуунунун көдээ ажил-агый эргелелиниң кол специализи – кол экономизин шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың июнь 27 №126

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДОКТААЛЫ

**Тыва Республиканың девискээринге дириг
амытаннарның онза айыылдыг аарыгларының өөскүп
үнген черлерин узуткап турда, дириг амьтаннарны
аңгылап база мал-маган ажил-агыйының аъш-чемин
хавырып турда, хамаатыларның болгаш юридиктиг
черлерниң таварышкан когаралдарын эгидер Чурумга
өскерилгелерни кириериниң дугайында**

2019 чылдың июнь 27 №338 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-
адыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007
жылдың октябрь 4-те №924 Доктаалы-биле
чылаан Тыва Республиканың девискээ-
ринге дириг амьтаннарның онза айыылдыг
арыгларының өөскүп үнген черлерин узут-
кап турда, дириг амьтаннарны аңгылап база
ал-маган ажил-агыйының аъш-чемин ха-
вырып турда, хамаатыларның болгаш юри-
диктиг черлерниң таварышкан когаралдарын
эгидер Чурумга дараазында өскерилгелерни

1) 1-ги пунктуну дараазында редакция-
лап тайылбырлаар:

«1. Дириг амьтаннарны аңгылап база
ал-маган ажил-агыйының аъш-чемин ха-
вырып турда, хамаатылар болгаш юридиктиг
черлер (улаштыр – алыкчылар) таварышкан
когаралдарын Тыва Республиканың ветеринария
адырынга төлээлеткен күүсекчи эрге-чагырга
органының чагыг-дилээ-биле

төлээлээн органнарга берген статистиктиг
медээлеринге даянып, дириг амьтаннарның
онза айыылдыг аарыгларының өөскүп үнген
черлерин узуткап турда, дириг амьтаннарны
аңгылап база мал-маган ажил-агыйының
аъш-чемин хавырып турган үеде, рынокта
өртээниң хемчээли-биле эгидип алыр эр-
гелиг.»;

2) 2-ги пунктуну «Тыва Республиканың
ветеринария хайгааралының талазы-биле
албаны» деп сөстөрни «Тыва Республиканың
ветеринария адырынга төлээлеткен күүсекчи
эрге-чагырга органы» деп сөстер-биле со-
луур.

3) 3-кү пунктуну дараазында редакция-
лап тайылбырлаар:

«Дириг амьтаннарны аңгылап азы мал-
маган ажил-агыйының аъш-чемин хавырган
түннелинде, таварышкан когаралдарын
эгидип алыр эргелиг хамаатылар болгаш
юридиктиг черлер Тыва Республиканың ве-

теринария адырынга төлээлеткен күүсекчи
эрге-чагырга органының удуртулгазының
чогуур актызын болгаш шийтириниң хоолга-
зын кошкаш, адын, фамилиязын, адазының
адын (юридиктиг черниң адын) болгаш
чурттап турар черин (юридиктиг черниң
турар черин) айыткаш, когаралды эгидип
бээриниң дугайында билдиришкенин, ооң
соонда Тыва Республиканын ветеринария
адырында төлээлеткен күүсекчи эрге-ча-
гырга органынга көргүзери-биле тус черниң
бот-башкарылга органынче кириер.»;

4) 4-кү пунктуну «Тыва Республиканың
ветеринария хайгааралының талазы-биле
албаны» деп сөстөрни «Тыва Республиканың
ветеринария адырынга төлээлеткен күүсекчи
эрге-чагырга органы» деп сөстер-биле со-
луур.

2. Ук доктаалды «Тувинская правда» биле
«Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу
медээлериниң албан ёзузунун интернет-
порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш
«Интернет» информастыг-телекоммуника-
ция четкизинде Тыва Республиканың албан
ёзузунун сайтызынга салыр.

3. Бо хоойлу албан ёзузу-биле ону пар-
лаан хүнүнден эгелээш, он хүн эрттерге,
күш кирер.

Тыва Республиканын Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Сүт-Хөлден медээлер

ЧААГАЙ ДҮЖҮТ МАГАДЫЛАЛЫ

Бир эвес чаагай дүжүттү
ажаап алыр деп бодаар бол-
за, чаксы тарылганы эртежи
чорудар апар. Ынчангаш арат
ажыл-агыйлары эгезинде та-
рылга шөлүн суггарып алыр.
Бистиң Сүт-Хөл кожуунда бо
ажылды эртежи чорудуп
турар эрестиг кижилер ара-
выста бар. Ындыг араттарның
бирээзинге Суг-Аксы суурнун
чурттакчызы Чодураа Мон-
гушту хамаарыштырып болур.

Ол ыйгылакта бодунуң шөлүн
эрте суггарып алгаш, чаксы
тарылганы баштай-ла дооскан
араттарның бирээзи. Чээрби
гектар шөлде ак тарааны чапып,
тарып алган. Ам ол тарааы баш
тырттынып үнүп келген, чадып
каан ногаан хевис-даа сагын-
дырар. Ооң чанында он гектар
шөлде суланы база тарып олурт-
кан киж. Удавас тараазының
ийги суггарылгазын эгелээр.
Тарып алган дүжүдүнүң ажаал-
да-тежээлдезин эки чоруткаш,
ортумаа-биле бир гектардан 10
центнерден эвээш эвес дүжүттү
ажаап алыр тура-соруктуг ажил-
дап турар.

АРБЫН МАЛДЫҢ ЧАЙЛАГЛАРЫ

Амыдырал-чуртталгазы-
ның аайы-биле кайы-бир чер-
же көжүп чоруй улус тургулаар.
Ол барган черинде база бот-
тарының кызымаккай шудур-
гузу-биле эки чурттап чоруур-
лар. Ол ындыг эрес-кежээ
улуска мээң кудаларым Серин,
Василий Монгуштар хамаар-
жыр. Олар амыдыралының
аайы-биле Барыын-Хемчик
кожуунун Аксы-Барлык суму-
зунче көже бергеш, ам ында
барык дөртөн чыл чурттап, ол
сумунун хоочун чурттакчыла-
ры болу бергеннер. Харын-даа
үндезин чурттакчылары деп
дурту-биле чугаалап болур.

Баштайгы чылдарында Ва-
силь Дүндерикович «Сүт-Хөл»,
«Алдан-Маадыр» совхозтарга
чоллаачылааш, хүндүлүг дышта-
нылгаже үнгеш, өг-бүлөзи-биле
амы-хууда мал-маган тудуп чурт-
тай берген. Өг-бүлениң херээжен
ээзи ажы-төлүн өстүрүп, киж-
зидип турар, бөдүүн бүдүштүг.
Олар дөрт ажы-төлүн бут кырын-
га тургузуп, төлөптиг кижилер
кылдыр өстүрген. Уруглары
башкы, малчын болгаш аңгы-
аңгы мергежилдиглер.

Амгы үеде Василий, Серин
Монгуштар чеди чүзүн малын ка-
дарып чоруурлар. Өдек сыңмас
өшкү, хойлуг, итпек-хойтпаа
савазыраан инектерлиг, чыраа-
саяк чыгыл малдыг. Бо хүлүн
малдың чаш төлүн тозан хуу
чедир онча-менди камгалап
алганнар. Чылдың дөрт эргил-
дезинде кодан малынга эмнээш-
кинни чорудуп турар. Улуг ховуда
кыштаг-хораазын хынамчалыг
белеткеп алырлар. Бо хүннерде
Хөндөлең-Аксында серин чай-
лаанда малын күш-деңгел ки-
рери-биле тайгаже үне берген.

Аал-коданның ээзи Васи-
лий Дүндерикович 2009 чыл-
да республика Наадымынга
шаңнадып-мактаткан. Ола-даа
малчын арат адын сыкпайн, эрес-
шудургу, эдектерин астыпкан, эки
малчыннарның аразынче кирип,
адын сыкпайн ажилдап чоруур.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

КҮЖҮГЕТТЕР САЛГАЛЫ ДУРЖУЛГАЛЫГ КАДАРЧЫ

(Төнчүзү.

Эгези 1-ги арында).

жыг харылзаалыг. Кызымак-
ка, кылган херээнге бердинген
малчыннар Аңчы Бүдүмчү, Кош-
оол Салчак, Буян Дамбий
ар деп, Афанасий Анарат
идеги.

Харысаалгалыг, дузааргак,
дунга болгаш өскелерге не-
дегил киж деп «Бай-Тал»
дүрүлгезиниң удуртулгазы
дарчызын мактаар болду.
Ажыл-өскөнни өөредип, дур-
тулгазын үлежип чоруур Бай-
таг кожуунунун мурнакчы мал-
чы Афанасий Күжүгетович
куун чагыргазының, Тываның
дээ ажил-агый яамызының
хүндүлел бижиктерин алган.
Ө-түннелдиг ажылы дээш
18 чылдың Наадымынга чем-
он атты чедип алган Хем-

чик бажында Күжүгеттерниң
салгалы болур мурнакчы
кадарчының ады республикага
билдингир апарган.

Малчын киж-
ниң ажил-ижи на-
рын, берге-даа
бол, солун. Ол бо-
дун боду хандыр-
тынып чоруур,
бай-шыдалдыг киж-
жилерге хамаар-
жыр. Малы-биле,
ажылдап келген
байлак арга-дур-
жулгазы-биле бай.
Бичежек дурт-
сынныг-даа бол-
за, шыдамык киж-
деп көстүп чоруур
Афанасий Анарат
бөдүүн, чугаакыр
эвес болза-даа,

ооң билбес, тутпас чүвези
чок, ажилдаар болгаш хос-
туг үезин, күш-шыдалын шын
ажылдап билири көскү. «Эр-

Эмчиниң сүмези

ИЖИН-БААР
ААРЫГЛАРЫНЫҢ
ЧЫЛДАГААННАРЫ

Амгы үеде чурттакчыларның 50-60 хуузуңуң организмни чөм хайылдырып, ону шигээдип алыр органнарның аарыгларын-дан аарып турар. Бо байдалдың хөй санның чылдагааннарының аразында кижилерниң шын эвес чөмненир чоруу бирги черни ээлеп турар. Оон аңгыда, улустуң чип турар аъш-чөмнүнүн шынарының баксырааны, арага ижери, таакпы тыттары дээн ышкыш багай чаңчылдар, сагыш-сеткил дойлуушкуну... дээн чүүлдер салдарлыг болуп турар.

Ижин-баар аарыгларының тыптып, өөскүрүңге эмчиниң сүмези чокка эмнер ижер чорук база салдар чедирип турар дээрзин чугаалап каары черле артык эвес. Бо-ла чылдагаан-нардан тыптып турар аарыгларның эң-не неп-тереңгей хевири — хоочураан гастрит.

Хоочураан гастрит деп чүл?

Гастрит — хырынның ылчыргай чуга картаның аңгы-аңгы чылдагааннар уржуундан балыг-ланып аарыгы. Аарыгның улуг улус аразында нептерегейи 50-80 хуу чедип турар болгаш кижиниң назы-хары улгаткан тудум, гастриттиң тыптып болурунун айылы база улгадып турар.

Аарыгны эге чадазында илередип, дарый эм-неп эгелээри чугула. Чүге дээрге, гастрит аарыгы чоорту хоочурап кедерээш, хырынның ылчыргай картаның билинместей бээринге чедирер. Бо байдалды аарыгның ракче шилчииниң эге чадазы деп санап турар. Ынчангаш гастритти эртежик илереткеш, эмнеп эгелээри чугула.

Аарыг улустуң бир улуг частыры — боттары боттарына «гастрит» деп диагношту салгаш, аптека ажилдакчызы-биле сүмелешкеш, эмненип турары. Боду эмненир чорук кижиниң кадыныга улуг айыылды тургузар. Аарыгны чүгле эмчи тодарадыр. Чүге дизе, ол аарыг гастрит эвес, а язва, панкреатит азы өттүң дашталыры болгаш харын-даа рак болуп болур.

Гастриттиң тыптыр
чылдагааннары

Амгы үеде гастриттиң тыптырының үш чылдагааннарын барымдаалыг деп санап турар. Хеликобактер пилори инфекциясы, аутоиммун-ный механизм азы хоралыг клеткаларның кадык клеткаларны үрөп эгелээри болгаш кеторол, кеторалак, диклофенак дээн ышкыш нестероид хевириңиң эмнериниң салдары.

Гастриттиң тывылганының чамдык дем-дектери:

- Чем чигген соонда, ижиниң эмин эрттир дола берген ышкыш кылдыр сагындырары
- Дүрген тода бээр болгаш чөмнө төндүр чип шыдавайн баары

- Ижиниң үстүкү кези долуп азы чем чигген соонда, хөңнү булганыры, кегиртири

Бир эвес бо айыткан демдектер бар болза, терапевт азы гастроэнтеролог эмчиге ыяап-ла кирип, сүмө алыры чугула. Хоочураан гастрит аарыгының тыптыр чылдагаанының 85-90 хуузу ижин-баарга хеликобактер пилори деп инфекцияның тывылганындан болуп турар.

Хеликобактер пилори деп чүл?

Хеликобактер пилори — хырынның ылчыргай картаның, шөйүндүлөргө чоруур бактерия. Бо бактерияны 1983 чылда австрий эртемденнер Барри Маршалл, Робин Уоррен олар илередип ажыткан. 1994 чылдан бээр ону 1-ги хевириңиң кан-цероген бүдүмелинге хамаарыштырган. Бактерия хирлиг суг, шынары багай аъш-чөм таварыштыр санитарлыг дүрүмнерни сагывазындан дамчыыр. Хеликобактер гастрит, дуоденит, язва, анемия, ижин-баарның рак аарыгларын тывылдырар.

Бактерияны илередириң аргалары:

- Хан анализи. Бо анализ аарыгның бар-чогун илеретпес, чүгле хеликобактер пилори бактериясы бар дээрзин угаап билири чугула.

- Кал (кадыг албан) анализи.

- Тыныштың уреаз шинчилели.

- Биопсия.

Лабораторлуг бо шинчилелдерни кым эртерин эмчи тодарадыр. Эмнээшкенин база эмчиниң хайгааралы-биле чорудар.

Елена ХОВАЛЫГ,

Кызылдың хоорай поликлиниказының
гастроэнтеролог эмчизи.

Эрткен 20 вектиң 1960-1970 чылдарында Бай-Талдың малчын-нары "Сталин" колхозтуң шээр малының баш санын өстүрүп, көвүдедири-биле кызымаккай ажылдап турган. Ажылынга бердинген малчыннарның аразындан бир өг-бүлениң ажыл-ижин таныштырып көрей. Оларга Кара-оол Даржаа биле Вера Иргиттиң өг-бүлөзи хамааржыр.

Мал ажаап тудары чымыштыг ажыл-иш. Ынчалза-даа Вера Иргитовна ча-жындан тура ада-иези Баавылдарның кадарган совхоз малынга сакманщик-теп, малчын болуп күзелин чедип алган. Ол чүгле малчын эвес, херээженнер слеттарына доктаамал кирип, Бай-Тайга кожуун Советиниң депутадынга, бюро кежигүнүңе соңгуттуруп турган. Ол даараныр шевер болгаш кожуун чергелиг делгелгелерге тирилгелиг черлерни ап, "Бедик культурлуг малчын өг-бүлө" деп атка база төлөтпег болган.

«Эки кылган ажыл, элпеп чипес ал-дар» дигир болгай. Кара-оол Салчакович аныяк чылдарында көжүп чоруур КМК-741 бригадасына тудугжу-бызаңчылап, малчыннар сууржуң байдалче кирип турар үеде, кыштаглар, бажыңнар тудар ажылга эвээш эвес үлүүн кириген.

К.С. Даржаа малчыннай бергеш, Ортаа-Сайырга кыштаан, (бирээзинге-ле 4-5 анай турар) анайлар азыраар кажаажыгаштарны боду тудуп кылган.

ЧОН ОЛАРГА ЧОРГААРЛАНЫ

Малчын өг-бүлө мал семиртиринге эң-не ыраккы одар-белчирилги, кара сугларлыг чайлагарны (Чинге-Хем бажы, Сыынның-Чарык, Шивиттиг-Кара-Суг, Ак Оюк делгемнери) шилип, малды эки семирткени дээш, кожуунуң шилчири тугун, хүндүлел бижикирин ап келген. Ол ышкыш рес-публика Наадымнарның чаладып, хеп чуур машина, соодукчу, туран, майгын-нар-биле шаңнадып турган.

1974 чылдан эгелеп Хемчик-Бажы-ның ангор өшкү бригадасына малчын чымыштыг ажылды хүлээнип алгаш, 100 баш малга онааштыр 103 хуу анайларны ап, социалисттик чарышка удаа-дараа тиилеп, "Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары" аттың эдилек-чилери болган.

Малчыннарның амыдыралына чүү-даа турар болгай. Бир катап, дүн ортузунда хенертеп ыттар ээрип, кажаа иштинде өшкүлөр хоюп турар дааш дыңнааш, кадарчылар үне халышкан. Кара-оол Салчакович кажаа аксын ажыдыптары билек ангор өшкүлери диги-биле ээзин базыпкаа дег үне халчы берген. Кажаа ишти караңгы чүү-даа көзүлбес. Ол аразында, хенертен бир-ле амытан оон бажының тейинче ызыра каапкан. Ынчап деидеп тур-да, милиция ажилдакчылары келгеш,

чоокку эмнелгеже дыңнаткан. ны Ак-Довурактың эмнелгези- чип көргөн соонда, улаштыр К чоруткан. Кокайның чара со бажының куйгазының ханын дып, эмчи дузазын чедирген. чыгылы ол эмнээшкенин ап, каде экижи бээрге, чаныпкан. Мал- камгалап алыр дээш аныяк кокайны боолап узуткаан деп оол Чамбыл сактып чугалаар.

1992 чылда совхозтуң дир Совет Иргитович Байыс ал малчыннарга хой кадарарын ол Ол-ла чылдан эгелээш 10 онааштыр 130 хураганы он ди доруктуруп ап, хойнуң бац көвүдедириңге үлөзүн кириге

Алдарлыг малчыннарны ажы-төлүнүн аразында башк малчыннар-даа бар. Аныяк м нар хоочуннарның арга-дуржу мергежилин уламчылап ажыл руур. Бо хүнде Кара-оол Даржа Вера Иргит кайызы-даа күш-а хоочуннары, Бай-Тал суурнуң х хамаатылары. Назы-хары улга берген болза, аныяктарны көд мал ажылынче хаара тударыну лап, ажилдап чоруурлар.

Бараат ДЕЛЕ
күш-ажылдың х

Кижичүну бодавас боо

ХӨРЭЭН СОКТААН ХӨӨРЕМИКТЕР

Черле чүү болду бо? «Шын» солунче хөрээм өйгөн бодамдарымны чонум-чөм үлөжип, суглуг караам-биле көргөнимни бижикирем. Чү-вениң шыны херек! Кайда-даа улус чүнү-даа бижи-ле турар чүве-дир. Оода тыва чон, каш-ла боттарывыс эки-баэк сөглөжип, болган-болбаан, хамаарылгалыг-хамаарылга чок-даа болза, дидир-дидир дыңнажып ал-гаш, ында-мында хоп тарадып, өш-өжөөн харап, каржы-хажагай чорукту өөскүткен ажыывыс чүл?

Чогум эскерип чоруурга улус багы сураан, хөрээм соктаан хөөремик-терниң «Мен кончуг мен!» деп алгы-рып чоруурларның херек кырында огулуг кылыпкан көскү ажылы-даа чок боор чүве. Ындыг улусту эскерерге, соңгулда үезинде дирлип, үңгүр-леринден үнүп эгелээр. Ам база ин-тернет долдур «хөөремиктер» хөрээм соктап, мурнун булаажып алгыржып-ла турлар. Бо амгы казак-чагырганың дарга-бошкаларының шыдамы-даа кончуг, ажилдап шыдаары-даа кончуг-дур. Шын! Интернетте оларны кижичүну эптепсес сестер-биле эр-хөрээжени чок куду көрүп, шынга дүүшпес чүүлдер-биле мелегей угаан-га чагырткан кижилер мөөңөжип алган оларның ат-алдарын бужартадырын кызыдып-ла турлар.

Аскым-на бар дээш, ааска келгенин эдип кылаштажып чоруур улус баштай боттары бир-ле эки чүүлден кылып, көргүзүпкеш, оон шын-мегени сураар болза эки-дир ийин. Бо каш чылдар дургузунда казак-чагырганы холда тут-кан даргаларывыс чону дээш карак-кы-зыл ажилдап турарын мен амы-хуумда канчаар-даа бадыткаарынга белен мен. Ону дыңнаардан аңгыда, кара-авыс-биле көрүп тур ышкыш бис. Тывавыс кайы хире сайзырап турар-дыр, чеже бажың-балгат туттунган-дыр, күрүне деткимчези-биле чеже аныяк малчыннар немешкен-дир, мал бажы чылдан-чылче өзүп турар-дыр, чаа туттунган уруглар садтары, спорт шөлдери дээш, шупту көскүп тур ыш-кажыл. Ажыл хөй кылдыгандан тудум, ону көрбээчээр, бир-ле үт-хостан чедер-четпестерни касканаксаар

улусту шуут кайгаар-дыр мен. Чижээ, өскүстөргө бажыңнарны кожуун-суур бүрүзүндө туткан-дыр. Ол хирезинде ону долгандыр аас-дыл үндүрүп, нүгүл кылып, чонга меге медээ тарадып турарларны шуут кайгаар-дыр мен. Го-ликова деп кижичүну Тываны яды регион дээзинге сылдап алгаш, хөрээм сокта-ан хөөремиктер шуут амырай берген ында-мында шуугап-ла турарлар.

Чө харын ында дээн-дир, кым-даа маргышпайн турар ышкыш. Ам ажилды экижидер дээш кайы-хире улуг күженишкенин ажил чоруттунуп турар-дыр. Кожа-хелбээ регионнарда хөй удуртукчуларның Тывага кээп турары база дыка өөрүнчүг. Каяа-ла аян-тээлеп кээп турар деп, улуг ажил бүдүрүп, бистиң шуптувустун эки келир үевис дээш айтырларны шийтпирлеп турлар ыйнаан. Мен бодум кара угаан-биле ынчаар билип турар мен.

Чоокта чаа Красноярск хоорайдан чорумал улус машиназынга олурупкаш, орук ара оларның чугаазын дыңнап, чугаалажып келдим. Херээжен кижичүну эми кижичүну болду. Ат-сывын маңаа адаваайн. Солун арнындан номчааш, бодун танып-даа каар болза, меге чүүл чок дээрзинге чөпшээрер-ле боор. Бодунга ынчан мону черле солунга бижири мен деп, чугаалап чораан мен. Ийи чыл бурунгаар улустуң «соңгаар чуртталга эки, шалың бедик, Тывада сайзырал чок» дээн көгүдүлгелеринге алыскаш, бодунуң удуртукчузу-биле сөс карышкаш, Красноярск хоорай-же ажилдап чорупканын чугаалады. Тывадан чоруп тургаш, казак-чагыр-гага көөр хөңнү чогу күштөлип, ам-на таптыг чыргалдыг чурттап бээр мен деп, дыка улуг идегелдиг чорупканын чугаалады. Херек кырында ыңдыг чүве кайда боор. Шуут дедир болган. Чогум шалың бедик, эки ажилды тып алгаш, банкыларда чээлилеринден адырлып алган. Чурттаар бажыңны чоорту садып алыр ыйнаан дээш, хөлөзилеп чурттап турган. Уруг-дарыы школага база өөренип кирип алган. Чыл эрткен. Эгезинде черле чүнү-даа эгелеп алы-ры берге болгай дээш, школага-даа, ажылынга-даа нарын байдалдар тур-ган-даа болза, шыдажып турганнар.

Чоорту ажил-агыында кызыг ышкынар эгелээр. Боду ышкы хоорайдан келген хамааты эж кызырлышкына таварышкы Уруг-дарыын база школага өс болган. Ам канчаар, таанда чурт оларны кым-даа үндүр ойлатп болгай, боттарының дедир-баг улус өттүнүп чорупканын ам би ол эмчи орукка ак-кара чок чу чорду. Кижичүну кидирээш чүвени аңаа кечимге көрдүм, д

Хамааты эжиниң төөгүзү би дунуу ышкыш демей болган-даа чугаалажып-чугаалажып кээп хамаатының чурттап турган ба шуут дыка нарын болган. Ооң ч турган суурунда шуут хоозура чүгле пенсия, пособиюе чурт-рар. Чер-даа, мал-даа ажылын-радып болур, ынчалза-даа ол с аныяктары шупту хоорайларже чоруп турарындан сууру сайзы турарын хараадал-биле чуга Тывада ыңдыг, шуут хоозур суурлар чок, харын-даа аныяк мал ажил-агыыңче хөй кирип т сактып келгеш, чогум чүү дээш Тывамдан чоруп турар мен, ч ажыктыг ажилдазымза, ажи-төл тыва чонум аразында чоргаар өс дээш, ам дедир чанып кел чыда деп, чугаалады.

Бо чаңгыс кижиктен алыр хөлээш хөөремик чугааларга бу амыдырал-чуртталгазында чорурлар дыка хөй. Ынчангаш кайда-даа күштүг. Интернетте чагыргага удур хөй меге чүүлдер турар улуска бүзүрөвөөр деп, ч кыйгырыксап тур мен.

Ам база соңгулдалар чоокш Эки-багың суражып-ла эгелээр-ла чүве. Ажык-чарлыг, сайзы-үени ажыглап, интернетке чүүлүн хамаанчок бижип, кижил амы-хууда чуртталгазын безин ра бээр шуут дыка-ла чүдек а үе-дир ийин бо. Чүнү-даа мур кижизиг болуп көрээлиңер. Ки ат-алдары бужартаткан нүгүл-черле бүзүрөвээлиңер чонум.

Сылдыс МО

Кызыл хоорайның чурттап

Күш-ажылдың кижизи»

ЧҮГҮРҮК АЪТ ЭЭЗИН БАЙЫДАР

алдар-атты бодунуң кы-
шук, шудургузу-биле чедип
хүш-ажылчы кижилер
ыста бар. Оларның бирээ-
тиваның алдарлыг чылгы-
Эрес Хайын.

Ол бичизинден тура-ла
езиниң бөөдөй өөнгө, мал
ыңга өскөн. «Эзер дергизин-
туттунуптар оолак апаргаш-
да-иезинге дузазын көргүзе
ен. Бай-Даг суурга школаны
нип дооскаш-ла, мал ажи-
е шымнып кирипкен, аътка
оолдарның бирээзи чораан.
чылда шериг херзэн эрт-
и-биле аъттаныпкан. Эш-
үрек, биче сеткилдиг, ду-
гак аажы-чаңныг болгаш,
даа чорааш, улус-чоннуң
үткелин чаалап алган. Ше-
ен халажып келгеш, 1990
да Эрзинниң «Чаа орук»
зунуң муң ажыг чылгызын
үктөр ээзи Сергей Ынаа-
биле кады кадары берген.
тын соогу, чайның изии
с. Эрзин-Тестин элезинниг
шөлдүг делгемнеринге чыл-
алды өстүрүп, ажилдап чо-
нар. Алдарлыг чылгычының
дуржулгазы аныяк оолга
диг болган. Оон эгелээш-
т чарыштарын четтикпейн
ар, аңаа чүгүрүк малдарын
иштирип турар апарган.
дыр-ла, совхозтуң чылгы
он чылдың дургузунда
енди кадарып келген.

200 чылда эрткен Наадым
ралында улуг аъттар ча-
ыңа Эрес Хайынның чүгүрүк
ы бир дугаарында кирип
ы. Чүгүрүктүң ээзин «УАЗ»
на-биле шаңнап-мактаан.

«Эки аът ээзин алдаржыдар»
дел чоннуң мерген чугаазы
шын, ол өстүрүп, азырап чоруур
чүгүрүк малдарыңа чоргаарла-
нып олурду.

Ада-иези база чеди чүзүн
малын кадарып чораан күш-
ажылдың езулуг-ла төлөпиг
ишчилери. Адазы Свертов
Хайын Тываның алдарлыг
малчыннарының бирээзи. Ава-
зы Тамыжап Мамаевна бөдүүн,
оожум-топтуг бүдүштүг, дөрт кыс,
дөрт оолду өстүрүп, кижизиткен.
Эрес Свертовович өг-бүлөдө
оолдарының улуу. Ада-иениң
улуг дузалакчызы, чоргааралы.
Бичи тургаш-ла адазын эдерер,
аът кырыңа чоруксаар, аргамчы,
кымчы, сыдым тудуп алгаш чыл-

гычылар өттүнүксээр чаңчылдыг
турган. «Ада-иези кандыг бол-
дур, ажи-төлү ону дөзээр» деп
чон чиге-ле сөглээн. Оларның
чымыштыг ижин оглунуң улам-
чылап турары чоргааранчыг.
Мал аразында чоруур улуска
хаттыг, чаыстыг кандыг хүннер
таварышпас дээрли? Эрес
Свертовович кара чажыңдан
көдзөгө өскөн болгаш аңаа тор-
луш дивес, кандыг-даа ажилды
кылырыңдан чалданмас. Бо хире
кызымак, шудургу боорга, 2004
чылда «ТР-ниң алдарлыг мал-
чыны» деп атты тывысканы-даа
кончуг чөптүг.

Чылгы малга бичизинден-
не бердингенинден чүгүрүктөр
өстүрүп, республика чергелиг

чарыштарга салып чораан. 2008
чылда «Чүгүрүктүң чүгүрүү» деп
республика чергелиг аът чары-
жын эрттирип эгелээн. Маңаа
Тываның чылгычылары эң-не
чүгүрүк малдарын кириштирер
дээш, үжен муң рубльди салчып
ап турганнар. Эр кижиге малыңа
ол хире эргелиг, ынак. Кончуг
дээн чүгүрүктөр чарыжыңа
ол үеде Эрес Хайынның аъды
ийи дугаарында кире маңнап
келген. «Чүгүрүктүң чүгүрүү» бо
байырлал үш чыл болгаш-ла,
эртип турган. Оон өске-даа ча-
рыштарга чылгычының өстүрген
аъттары шаңналдыг байзалар-
ны эккеп чораан. А 2011 чылда
чылгычының чүгүрүк малы 9
харлыг турган, ол дээрге аъттың
кончуг-даа күш-шыдалдыг үези
боор чүве-дир. Ол чылын эрт-
кен чарышка база-ла бо чүгүрүк
аъды эртип келгеш, эргелиг ээ-
зинге 250 муң рубль шаңналды
эккеп берген бооп турар.

Хей чылдарда мынчаар-ла
чылгы малды кадарып чораан
чүгүрүктөр ээзинге 2011 чылда
Чөөн-Хемчиктин Бора-Булакка
аът чарыжының байырлалыңа
«Тываның алдарлыг чылгычызы»
деп хүндүлүг атты тывыскан.
Республиканың алдар-аттыг
чылгычыларының одуруунга
киргенинге төрөл чону өөрүп,
чоргаарланып чоруурлар.

Уйгучыдын чок, олут олурбас,
чүгүрүк аъттарның урук туткан
ээзи бодунуң ынак ажилының
дугайында мынчаар хөөред:

— Эр кижиге биле чылгы мал
кады тудуш чоруур деп өгбелер-
ниң чугаалааны кончуг-ла шын.
Шаг-төөгүден бээр аът кижини

вири, хемчээлинден ол аъттың
им-демдээ чокка-ла, кандыг
черниң малы, дагыг, даштыг
бе, хову-шөлдүг, шынаа-шык-
тыг черниң бе дээрзин чазыг
чокка илередип, сөглөп болур.
Бир эвес мал аразында чоруур
оолдар аъдын чарыштырар деп
бодаар болза, баштай-ла аскыр-
өөр чылгызының аразыңдан кайы
аъдын чарышка салырыл дээш
шилилгени кылыр. Оон соонда,
чарыштырар чүгүрүк малын шын
соодуп, үзүргедир, сугну кайы
хирени ижиртирил дээш-ле, чыл-
гычы кижиге бо бүгүнү эки билген
турар ужурулуг. Аътты үзүргедир
дээрге, кезек черлерге шавары-
дыр, чижээ, үш, беш, он километр
хемчээлдерге шапкылаптар. Чы-
раа, саяк, чүгүрүктөрү шын оът-
карып алыры, суггары ээзиниң
эки ажалдазыңдан кончуг ха-
мааржыр. Аътты кыдыыңдан
база хайгаарып көөр. Дөрт даван
кырында турбас, туруп-могар,
чыдып-ла чыдар апарганын, каш
шак иштинде чыдып келгенин,
шапкан соонда дер-бузун база
шинчилеп көөр болза эки. Ынчан-
гаш эр кижиге чылгы малын үнелеп
чорзун деп йөрээр кижиге-дир мен
— деп, алдарлыг чылгычы чагып
чугаалады.

Чылгы малды азырап өстү-
рериниң талазы-биле хоочун
чылгычының мергежили шынап-
ла, бедик. Бо бүгү ажил-херекти
деткип чоруур эжи, уругларының
ынак авазы Аялга Хайын. Хайын-
нарның өг-бүлөзи үш уруглуг.
Олар малын одарладып, Бай-
Хөлдүң делгемнеринге чазга-
лап, күзеглээр, чайын Мугурга
малын семиртип тайгаладыр.
Тываның төлөпиг оолдарының
бирээзи беш чыл бурунгаар
ТР-ниң Дээди Хуралының де-
путатыңа сонгукташ, бо үеге
чедир төрзэн республиказының
хөгжүлдөзү дээш база чону дээш
ажылдап келген. 2015 чылда
үрө-түңнөлдиг ажилы дээш
Тыва Парламентиниң Хүндүлел
бижи-биле база чоокта чаа
Эрзинниң малчыннар Наады-
мында «ТР-ниң Дээди Хуралының
25 чылы» деп хөрек демдээ-биле
шаңнаткан.

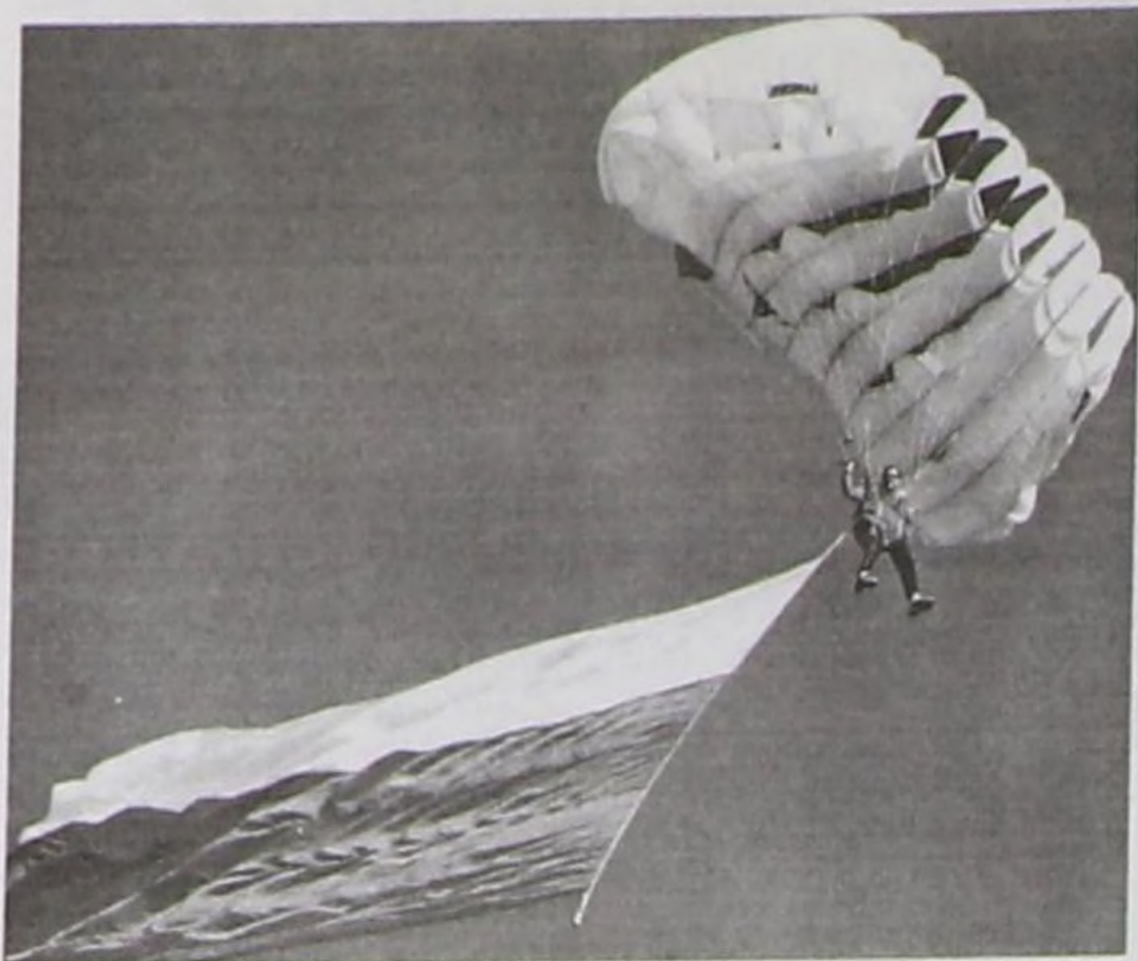
Бай-Хөлдүң делгем ховула-
рында оъттап чоруур чылгыны
Эрзинниң чону Эрес Хайынның
дыр деп шупту билер. Кожуунда
чарыш аъдының мунукчулары
оолдар Адди-Хаан, Алаш, Бямба
олар база чылгычы акыларын
дөзөксээрлер. Аът малга ынак,
чарыштарга чүгүрүктөр мунуп
чоруур оолдарны алдарлыг
чылгычының кезээде-ле деткип
чорууру өөрүнчүг.

Чылгычының үлегерлиг
ажыл-ижин, байлак арга-дур-
жулгазын республикага непте-
редир күзениң.

Ася ТҮЛҮШ.

Арслан АРАКЧААНЫҢ, автор-
нуң тырттырган чуруктары.

Россияның камгалал сайы-
дының Кубогу дээш хүреш
маргылдаалары июнь 29-
30 хүннеринде найысылал
Кызылга «Совет Тываның 5
чылы» стадионга болуп эрт-
кен. Маргылдааның байырлыг
ажыдышкыны июнь 29-та
кежээкиниң 17 шакта эгелээн.

Азия төвүнге шериг албанныг
спортчуларның аразынга хе-
вис кырынга изиг-изиг сегиржи-
п алышкыннарга киржири-биле
«шыырактарның шыырактары,
шилиндектерниң шилиндектери»
мөгелер чедип келген. Оларның
аразында кымнарны чок дээр
боор: Россияның төп спорт клубу
ЦСКА-ның хостуг болгаш грек-
римм хүрешке чемпионнары,
спорт мастерлери, 2013 чылда
делегейниң бирги чери дээш
болган маргылдааның хүлер
медалының эдилекчизи, 2016
чылда делегей чемпионнадының
хүлер медалының эдилекчизи,
прапорщик Рамонов Гамлет,
Россия чемпионнадының мөңгүн
медалының эдилекчизи Дондук-
оол Хүреш-оол, Сибирь феде-
ралдыг округтун бирги чери дээш
маргылдааның чемпиону Андрей
Монгуш, 2016 чылда делегейниң
бирги чери дээш маргылдааның
чемпиону сержант Казбек Хубу-
лов, грек-римм хүрештиң төлээзи
алдарлыг спорт мастери, 2013
чылда делегей чемпионнадының
тиилекчизи, 2016 чылда Европа
чемпиону Никита Мельников,
делегей чергелиг спорт масте-
ри, делегей чемпионнадының
мөңгүн медалының эдилекчизи,
лейтенант Евгений Савелев,
агаар-десант шериглериниң
төлээлери, делегей чергелиг

спорт мастерлери Илья Бори-
сов, Илясов Ибрагим, Игорь
Овсянников, делегей чергелиг
спорт мастери, сержант Евгений
Богомолов, спорт мастери анаа
солдат Андрей Ершов, лейтенант
Александр Ефимов, делегей
чергелиг спорт мастери Са-
йын Казырык, спорт мастеринге
кандидат Артур Шагжы, спорт
мастери Айдың Монгуш оларны
спортчуларның парад-чыскаа-
лынга үнүп кээрге-ле, чыыл-
ган чон, Россияның камгалал
сайыдының Кубогу дээш эртип
турар хүреш маргылдааның
мөгейкичлери база Кызылда
55-ки даг-адыгжы бригадада
шериг албанын эрттирип ту-
рар оолдар өөрүшкүлүг адыш
часкаашкыннары-биле уктуп
алган. Ылаңгыя боттарының
чаңгыс чер-чурттуглары тыва
мөгелерниң бо улуг маргылдаа-
га киришкени тыва чонга улуг
өөрүшкү болгаш чоргаарал бол-
ганы чугаажок. Ниитизи-биле бо
эрткен маргылдаага Төп, Чөөн,
Барыын, Мурнуу шериг округта-
рындан ол ышкаш Шериг-далай
флорунун Соңгу флорундан — 9
команда болгаш 150 ажыг мөге
киришкен. Оларның аразында ал-
дарлыг 1 спорт мастери, делегей
чергелиг 12 спорт мастерлери, 64
спорт мастери ол ышкаш спорт
мастеринге 14 кандидат бар.

Байырлыг ажыдышкын үе-
зинде база бир солун болган
хемчег — парашютчуларның
стадионда тускайлап көрүп
каан черже шурап бадып, чонну
өөрткени болур. Эгезинде верто-
лет ужуп эрте берген. Ону кым-
даа херекке албаан, дараазында
вертолет катап эглип келгеш,

КУБОК ДЭЭШ ДЕМИС

стадион кырынга элээн бедик
черден парашютчу спортчулар-
ны бадырган. Кымның-даа мана-
вааны эрес-дидим спортчулар
янзү-бүрү өңнерлиг парашют-
тары-биле агаарга бадып орда
көөрге, чоргааранчыг болбайн
канчаар. Улуг-биче кижилер бүрүзү
оларны телефоннарынга тырт-
тырып ап, чай чок-ла турдулар.

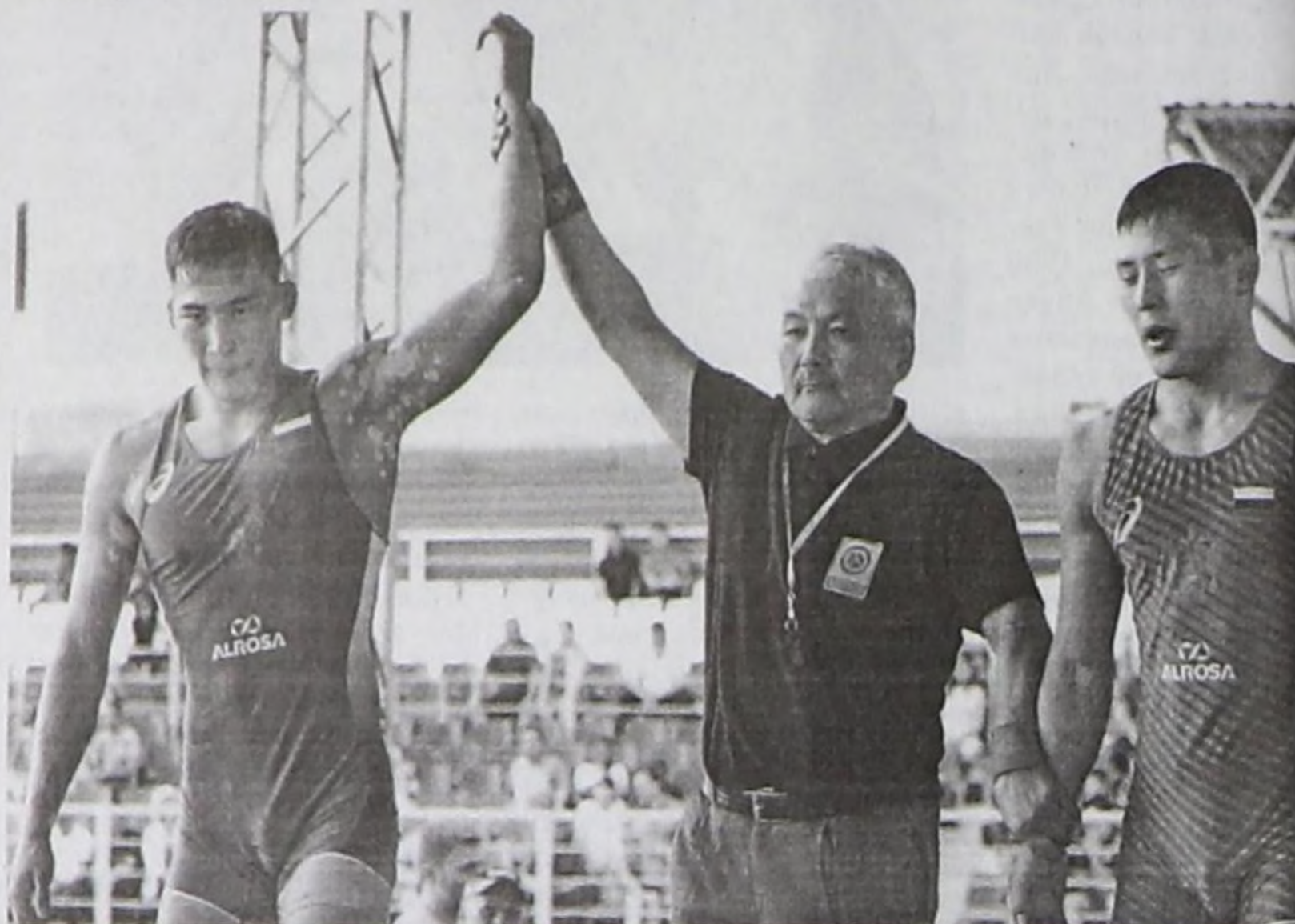
Россияның тугун тудуп ал-
гаш, «Совет Тываның 5 чылы»
стадионга ногаан шөлге ЦСКА-
ның парашютчуларының спорт-

оргомтединиң удурткучузу
Иван Кувырзин, делегей чергелиг
хостуг хүреш маргылдаанының
мөңгүн медалының эдилекчизи
Александр Доржу база Тывага
бир дугаар хостуг хүрешке спорт
мастери деп атты чедип алган
мөге, педагогика эртемнериниң
кандидады Өргелээр Ондар бар.

Россияның камгалал сайы-
дының Кубогу дээш бирги хүреш
маргылдаалары эрткен 2018
чылда болганын сагындыраал.
Бо удаада ийиги шеригжиткен

база ол-ла ээлчег-биле
үнүп, хостуг хүрештиң
рын бот-бодунга удур-
т эң төлөптиг мөгени и
демисешкеннер.

Хүреш-оол Дондук-
оол удурланыкчызын 1,
артык күштүүн, беди-
жилин көргүскеш, ары-
гени чедип алган. Начы
бодунуң кончук шыыр-
ланыкчызы, делегейни
черидээш болган маргы-
хүлер медалының эди

чу командазының улуг трене-
ри, подполковник Александр
Иванов шурап бадып келген
баштайгыларның бирээзи бол-
ган. Ооң соонда Россия, Европа,
делегей чемпионнары Валерий
Хювенен, Алексей Буренин,
Михаил Мельников, Владислав
Зудов, Елена Локтионова, Ольга
Заварюгина, Любовь Екшикеева,
Ксения Фоминых, Ксения Трофи-
мова база чаңгыс ол-ла айтып
каан черже чедиишкенин шурап
бадып келгеш, хамык чонну кай-
гадып, сонугаткан.

Бо эрткен маргылдааның
хүндүлүг аалчыларының ара-
зында олимпий чемпиону Алек-
сей Мишин, ЦСКА-ның началь-
ниги Артем Громов, олимпий
чемпиону Вартарес Самургашев,
Европа болгаш делегейниң 2
дакпыр чемпиону Александр
Игнатенко, 55-ки даг-адыгжы
бригаданың командири Рамиль
Ибатуллин, бо маргылдааның

оюннары Тывада эрттирип ту-
рар. Тыва мөгелерниң канчаар
хүрешкенин тайылбылаарга
мындыг: Андрей Монгуш кем-
дээшкин алганы-биле улаштыр
хүрешпейн барган. Эңаар 120 кил
деңзиге Айдың Монгуш колдуу
дең чыгыы 3 дугаар шаңналдыг
чер дээш сегиржи алышкынга
7:6 сан-биле тудушкаш, сан та-
лазы-биле ойнадыпкан. Ындыг-
даа бол, тиилелгеже чүткүлү
дээш көрүкчүлерниң үнелелин,
хүдүткелин чаалап алган.

Шериг албанныг спортчу-
ларның хүреш маргылдаазына
тыва мөгелер бот-боттарынга
удур хүрежир ужурга таваржып
турган. Чижээлээрге, ниити
шериг командалыгының 41-ги
армиязының командазының
адын камгалап Начын Куулар,
а ЦСКА-ның командазындан
Сайын Казырык хевис кырын-
че үнген. Улаштыр-ла Андрей
Монгуш биле Субудай Шойдун

делегей чемпионнадының
медалының эдилекчизи
нов Гамлетти 2:1 санга
бодунуң командазын
лелгени эккелген. Арты
мөгелер удурланыкчы
сан талазы-биле ойна-
тадыпкан.

Июнь 29-30-де и
үргүлчүлээн хевис к
чидиг сегиржи алы-
нарның түңнелинде,
риг округу биле ни
риг командалыгының
армиязының командазы
ийиги чер дээш деми
Грек-римм хүрештиң
деңзилеринге, хостуг х
алды аңгы деңзилери
вис кырынга ачыр-да
душкан соонда, 8:5 са
41-ги армиязының ком
чемпионнап каан. Үш
налдыг черге ВДВ аг
сант шериглериниң ком
төлөптиг болган.

Стадионга ол хүн кел
грек-римм хүрешке 3
олимпий чемпиону, Рос
Маадыры Александр Ка
манап турганы илден,
алдарлыг спортчу үнү
ле, тыва чон байыр ч
диңмиттиг адыш часкаа
ры-биле уткуп алган.

Келген аалчы сөс ап
чедирген соонда, ни
риг командалыгының
армиязының анаа со
хостуг хүрешке шыыра
келдиг мөге Начын Ку
Россияның спорт сайы
Колобковтун ат салган
легей чергелиг спорт
деп хүндүлүг атты ты
Ол-ла кежээ Александр
грек-римм хүрештиң ар
айтып берип, мастер-
көргүскен.

Мерген
Даян ДАНСЮР
тырттырган чурт

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ТӨРЭЭН ДЫЛЫ — УЛУГ ӨНЧҮ

уш-ажыл кижини каас-деп чечен сөс кады деп чоруур эживис, Ты-гуманитарлыг болгаш ул-экономика тускай илелдер институтун (ИИ) эртем архивиниң дакчызы Дарья Ивановна Чудумге дорт-ла хамаарылыг деп чугаалап болур. Дарья Чудум 1984 чылда ул-литература болгаш дыл илел институтунга (амгы ТТШИ) лаборантылап, бо-хө чедир ында ажилдап турган. Ооң ажил дептеринде бо албан черинге ажил-деп чаңгыс бижилге бар.

Дарья Чудум-биле институтка барык үжен-жыр кады ажилдап чо-руур. Институтка чаа-ла-ап-гелеп турар чылымда, айда коллективтин бир-нүүнү кудазынче чалалга-тис. Бистин албан черинде-ла улуг назылыг эртем-а ажилдап турар болгаш, кудда эрттиргени ховар-ыр турган чүве. Кудазын-аан кижини Дарья Ивановна-а. Ол ынчан «Машбюро»-албырга ажилдап турган. ар кырында бижик кагар-илиг улуг, биче машина-лылп каан, институттун-каадында бичежик өрзэл-Аңаа ийи-үш машинакчы-дап турган. Ол өрзэлче-келирге, кижилер эртпе-эш, бертинден баартык-ээлдеп каан. Кандыг-бир-ин парладып алыр дээш-эртемден, директорнун-арелин ыяап алыр, холдан-чүлүн Дарья Ивановна-ээдип бээр турган. Маши-

накчы ону хүлээп ап тура, тускай дептерге ат салып, демдегеп, ажилды доозар хуусаазын ай-тып каар. Эртемден бүрүзүнүн улуг, биче хемчээлдиг холдан бижээн ажилдарын ээлчег аайы-биле машинакчы парлаар турган. Ажилды чазыг чок болгаш дүрген парлаар ужурулуг. Өскээр парла-тына берген чүлдү бир арынга беш хирени эдерин чөпшээрээр турган. Оон көвүдээр болза, ка-тап парлаар ужурга таваржыр. Кижини бүрүзүнүн холунун үжүү аңгы-аңгы: тода эвес бижир, холунун үжүү бичии, быйыргын кижилер база тургулаар. Ажил бүрүзүнүн сөзүглели база аңгы-аңгы. Кижиниң билбези сөстөр бо-ла таваржыр. Машинакчы кижини оларны шын билеп, номчуп алгаш, чазыг чокка парлаар. Дарья Ивановна бо бүгү негел-делерни эки күүседип турган. «Чазыг чок парлаар шыырак ма-шинакчы» деп эртемденнер база аразында чугаалажыр чораан.

Ооң мергежилниң база бир эки талазы — ийи дылга парлаары. Орус, тыва дылдарны эки билер болгаш ийи дылга бижиттинген чүүлдерни мергежилдиг парлаар.

Үениң өскерлишкени амыдыралывыска компьютерни кириген. Дарья Чудум чаа чүүлдерге өөреничел, сонур-галдыг кижини болгаш компьютер-ни ажыглаарын дүргени-биле өөренип алган. Компьютер ооң чымыштыг ажылын чиигеткен деп болур. Эртемден бүрүзү улуг эвес ажилдарын боттары парлап алыр, а машинакчыга улуг хемчээлдиг ажилдар артар. Институттун улуг хемчээлдиг ажилдарына «Тыва дылдың тайылбырлыг словары», филология эртемнеринин доктору Б.И. Татаринцевтин тургуска-ны «Тыва дылдың этимологи-тук словары», «Тыва тоолдар», «Тываның төөгүзү» дээш тус-тус эртемденнериниң эртем чыынды-лары болгаш өске-даа ажилдар хамааржыр. Словарь парлаары — эң-не нарын, шүүттүг, улуг кичээлге негеттинер ажил. Ону парлап тургаш, хөй-ле янзы-бүрү демдектер кириер. Чаңгыс словарь статьязын парлаарына безин үш аңгы шрифт ажыглаар. Ындыг нарын ажилды база Дарья Ивановна чедимчелиг күүседип турган. «Тыва дылдың этимологи-тук словары» деп тус-кай терминерлиг, сөзүглели нарын, хөй техниктиг демдек-терлиг ажилды ол эки пар-лаан. Словарына парлаанынга ооң автору Б.И. Татаринцев таарзыннар турган. Бодунун ажылынга шыңгы хамаарыл-галыг, билдингир эртемден Б.И. Татаринцев машинакчының

ажылын үнелеп, Дарья Чудумге ханы хүндүткелдиг хамаарылгалыг чораан. Бо хүннерде институттун эртем архивинде барык 70 чылдар иштинде шыг-жаттынып келген чурук архивин электронуг хевирже шилчидип, архивче хүлээп алганы янзы-бүрү материалдарын даңзыже кирип, оон-даа хөй чүүлдерни Дарья Ивановна кылып чо-руур. Ажылының аайы-биле хүлээлгези өскерли-даа берген болза, чамдык эртемденнерниң дилээ-биле ажилдарны парлап, дузалажып база турар.

Дарья Чудум — оожум, томаанныг, дузааргак, эки сеткил-диг, хөй-ниити ажылынга идеп-кейлиг кижини. Ол каш удаа проф-эвилел активиниң кижигүнүгө соңгуттуруп, бодунга онаашкан даалганы ак сеткилди-биле күүседип турган. Бо чылдар дур-гузунда кады ажилдап келгеш, ооң аартыктанып, таарзынмаа-нын илередип турганын кижини черле дыңнаас. Амыдыралдың акша-шалың үнмес, бараан чок турган берге үлерин кады ажып эртип келдвис. Ынчан безин ол «ол-бо чүве чедишпес, чок, ба-гай...» деп чарбыттынып көрбээн. Кады ажилдап турар эш-өөрү, өскелер-даа дилег кылырга, бодунун хууда үе-шагын харам-нанмай, өскелерни деткип, дузалажыр кижини. Ооң туруштуг чаңы — өскелерге үлегер.

Кижиниң төрзөн дылы дээр-ге салгалдарга арттырып каар өртек чок өнүч дээрзин, төрзөн тыва дылын хумагалаар, төрзөн дылынга чугаалажыр ужу-руг дээрзин бо хүннерге чедир Дарья Ивановна уругларынга, уйнуктарынга, төрелдеринге чагып, сургап чоруур

Полина СЕРЕН,
филология эртемниң
кандидады.

ЧАГААЛАР
НОМЧААШ...

Апрель 27-де №46 «Шын» солунга хоочун башкы Алек-сандр Ооржактын «Индей-лер дээрге тывалар-тыр деп» чүүлүн номчааш, аңаа хамаарыштыр дыңнаан-билгенимни бижип олур мен.

Улуг инженер дарга Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуштун чугаазы: «Шаанда Тожудан аңчылар чоорту аңнап, аай-дедир көжүп чурттап чорааш, Берингов өдүгүн таварыштыр Аляскаже эрте берген, ам-даа индейлер «иви-иевис» деп чал-барып чоруур».

База хам-башкы Ай-Чүректин индей хамнарга ужурашкы, кел-ген соонда чугаазы: «Тывалар-ла олчаан, бай Америкада хире-зинде, дыка бөдүүн чон-дур. Столунун кырында безин клеен-ка чадып каан. Мүнче картошка, вермишель каап алыр. Салат дээр ышкыш чөмөрнү өске улус кээрге кылыр. Хам ирей мээң ийи чажымдан туткаш, «Апачи»-даа дээр. Тываже келиңер деп чалаа-рымга: «Дуу орган куш соомдан ужура болза, баар мен ыйнаан» — деп баштактаныр болду.

Ам хөй чылдар эрте бээр, оон-даа солун чугаалардан тап-тыг айтырып албас кончуумну деп бодап чоруур-дур мен.

Ынчан Ай-Чүрек чаяакчы башкының «Тос Дээр» хамнар ниитилели «Азия Төвү» турас-каалдың чанынга турган. Ишти-киден-даштыкыдан-даа келген улус шупту аңаа чыгыр чүве. Үстүү-Хүрээ фестивалының соонда, хамык-ла хөгжүмчүлөр хондур ойнап, хөөрежип орга-нын-даа көөр, дыңнаар турдуvus.

Эрткен вектин 1960-1980 чыл-дарында ССРЭ-ге индейлер ду-гайында киноларны көрүкчүлөр аажок сонургаар, кинотеатр-лардан ыравас чораан болгай. Индейлер дугайында «Апачи», «Оцеола», «Белые волки» дээш өске-даа киноларда югослав акер Гойко Митич онзагай ойнап каан, ол ам 80 харлыг, Германи-яда чурттап чоруур.

База Александр Ооржак башкының бижээни-биле билге-ним, ие-өгбелеривистин аттары: Анай, Борбак, Чачый, Дарый.

Ол аттар ам шоолуг дың-налбас апарган. Хадың суурда 80 ажыг харлыг чөңгевистин ады Борбак, база ыраажывысты Борбаана деп билер мен. Дарый дээр угбавыс чораан, а Чачый деп аттыг кижини дыңнааан-дыр мен.

База майда үнген №49 «Шын» солунда Дегут Демчиктин эки турачы Кыргыс Норжуң дуга-йында чүүлүн номчаан болгаш, улуг эвес сактышкынны маңаа кириер. 50 чылдарның эгези-ле боор, ынчан Туранга чурттап тур-ган бис. Бажычывыска авамның эжи Норжуң дарга бо-ла кээр. Ак шырайлыг, кызылзымаар чаак-тарлыг, кончуг чараш угбай чүве. Бистерни, шала кырында ойнап олар бичии уругларны, топтап көрүп олары сагыжымда арткан.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООЛ,
Тыва Республиканың
алдарыг эмчизи.

АВАМ БЕЛЭЭ

тур мен.

1932 чылда Сүт-Хөлче чай-лаглап көжүп бар чорда, хеп даараар машиназының кырын-че хаптааш, чүдүрүп каан улуг борбак дус кээп ушканын хому-даан сеткил-биле чугаалап ор-ганын дыңнаан мен. Харын-даа машинаның хавын шынарлыг быжыг ыяштан кылган болгаш оозу оюлза-даа, машина боду тооваан деп хөөрөп олар кижини.

Авам ол машиназынга чүгле бистин хептеривисти эвес, а кожаларының, төрелдериниң, харын-даа таныыр кижилериниң дилзэн күүседип, янзы-бүрү хептерни даарап берип чораан.

Бодунун эттээш, саргартыр өңнээш, чымчактаан хөй кеш-теринден бистерге кончуг чы-лыг, чараш, эпиг кышкы алгы тоннарны машиназынга даарап берип чораан. Ол тоннарывысты Суг-Аксы чону магадап, сонур-гап ханмас турганнар.

Авам хеп даараарда кижилерни хемчээп турбас, чаңгыс көрүп алырга-ла, чедер чораан. Кандыг-даа кижиге ооң даараан хеви дыка өй, эпиг, тааржыр боор.

Хеп даараар машиназынга авам янзы-бүрү бөрттерни база даарап чораан. Чараш өңнүг

чинчилер-биле каастаан эр, кыс тыва бөрттерден аңгыда, хураган, диң, дилги, киш кежи кышкы бөрттер, чазын, күзүн кедер чугажак пөстен, торгудан бөрттер дээш аңгы-аңгы.

Ачамның ады — Ховалыг Ал-дын-оол Данзырыкай оглу. Ооң хеви бодунга дыка тааржыр, шевергин, тускай, кымга-даа дөмейлешпес, онзагай, чараш чораанын сактыр мен. Ону авам уран-шеверхолдары-биле даарап берип чораан. Ачамның бөрттери безин бир аңгы аянга даараттын-ган болурун сактыр бис. Кышкы бөргү безин үш аңгы: дилги кежи бедик, диң кежи халбаңыг бөргү, хураган кежи кылын бөргү турган. Ачамның хуралдап кедер хөйлеңин, костюм-чүвүрүн бе-зин дыка чараш кылдыр даарап чораанын ам магадап ханмас-тыр мен.

Авамның бир даараар чүүлү — таакпы хавы. Ону ол дыка онзагай кылдыр даарап чораан. Янзы-бүрү угулзалар-биле чараштап, өңгүр чараш торгу-биле каастаар. Ачамның таакпызының хавы база бир тускай турган чүве.

База бир онзагайлап даараар чүүлү — шай, дус хавы. Өгленген аныяктарга белек кылдыр шай, дус хавын чүгле авамга чагыр

турган. Ындыг шай, дус хавы бир ханы уткалыг болур деп тайыл-бырлаар турган. Ооң угулзалары аныяктарның оруун актаан, ажы-төлдү йөрзөгөн болур деп чугаалап олар кижини. Каасталгага авам бурун шагның угулзаларындан аңгыда, аңаа немей ол үениң овор-хевирлерин безин кири даарап каар. Чижээ, бир шай, дус хавында өлчей удазынының иштинде чүрек хевирин тудуп алган эжеш дуруяалар оларын чарашсынып, магадаар турган мен. Амгы үеде болза, кончуг-ла тывызык, технолог, модельер турган боор.

Хеп даараар машиназын хей-мер кызым эдилезин дээш, авам меңээ экпел берген. Авамның белзэн камныг, эргелелдиг эдилеп, ажы-төлүмге, уйнуктарымга чараш идик-хепти ам-даа даарап берип чоруур мен.

Авамның даарап чораан уда-зыннарның оруктары — амы-дыралдың узун төөгүзүн үндүрүп, угулза-хээлери — чараш чурттал-ганы йөрзөп, бичежик дурт-сыны, чараш улуг карактары, узун чоон чажы — салгалдарның овор-хевиринде артып, хеп даараар машиназының даажы — амыды-ралда чүрээниң согуу дег улам-чылап чоруурунга чоргаарланыр мен.

Клара САТ.
Хөндөргей суур.

амның меңээ арттырып эргим өнчүзү — хеп даа-шиназы бар. Аңаа даа-олурумда, даарааным угулзалардан уттундур-шкы үем, эргим авамның кады, кады өскөн, төрзөн перим карактарынга, оларның овор-хевирин эглип келбес үлерни дырып, чаагай-чырык ышкыннарны чайгаар-лап келир.

Шкы-чалыы үем чаптып Чалбак-Хараганның дел-инге, Сүт-Хөлдүн эриин өскөн янзы-бүрү айыраң-чектерлиг ажыктарынга и шалыңны сүзүп, эм-таң-агай аржаан-сугларын эзүп-доругуп келген мен.

ниип кээримге-ле, мээң Уруңмаа Тасовна Монгуш-е холу куруг орбас ижен-аранган олар кижини. Авам шевер чораан. Алгы-кешти-и, бопук идиктерни, чеңи-ны, тыва тоннарны кончуг-тыр даараар турган.

29 чылда бодунга улуг-акчы болур — хеп даараар-наны чедишкен 6 харлыг болгаш бир бидон (50 литр) -биле садып алганын чу-л олар кижини. Оозунга кам-ажок, ажы-төлге дээспес, де хүндүлүг чер — дөрдө а кырынга турарын сактып

Байыр чедиришкени

Бистиң эң-не эргим ачавыс, кырган-ачавыс
Валерий Айыр-Санаевич Салчактың июль
4-те 60 харлаан юбилейи. Ол бир оолдун, ийи
кыстың ынак ачазы, алды уйнуунун энерелдиг
кырган-ачазы. Төрүттүнгөн хүнү-биле ачавыска
дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Көдээ ажыл-агыйга, эмнелгениң
дүрген дуза салбырынга
Хей-ле чылдар ажилдадың.
Трактористтеп, депутаттап,
чолаачылааш,
Шаңнал-мактал, хүндүткелди чаалап
алдың.

Ажы-төлүң, арат чонуң аразында
Алдар-аттыг, үлегерлиг
ачавыс сен,
Ажык сеткилдиг, дузааргак
чаң ачавыстың
Алызында мөзү-бүдүш
овуру ол.

Ажы-төлү, уйнуктары, чону дээштиң,
Ачавыс сен амыр-дыжың билбес-даа сен.
Аравыска ам-даа хей чыл чурттаарыңны,
Аас-кежик, кадыкшылды күзеп ор бис,
эргим ачай.
Хүндүткел-биле,
ажы-төлү, уйнуктарыңдан.

ИЗВЕЩЕНИЕ О НАЧАЛЕ ВЫПОЛНЕНИЯ
КОМПЛЕКСНЫХ КАДАСТРОВЫХ РАБОТ

В отношении объектов недвижимого имуще-
ства, расположенных на территории Чаа-Холь-
ский кожуун Республики Тыва в целях испол-
нения муниципального контракта от 17.06.2019
г. в период с 17.06.2019 г. по 30.11.2019 г. будут
выполняться комплексные кадастровые работы.

Заказчик: Администрация Чаа-Хольского ко-
жууна Республики Тыва

Исполнитель: ООО «Вектор» (Ондар Буян
Алексеевич, г. Кызыл, ул. Калинина, д. 30)

Правообладатели объектов недвижимости,
расположенных на территории комплексных
кадастровых работ, не вправе препятствовать
выполнению комплексных кадастровых работ и
обязаны обеспечить доступ к указанным объек-
там недвижимости исполнителю комплексных
кадастровых работ.

Правообладатели объектов недвижимости впра-

ве представить исполнителю работ в письменной
форме в течение 30 рабочих дней со дня публикации
этого извещения сведения об адресе правообла-
дателя и (или) об адресе электронной почты право-
обладателя либо обратиться с соответствующим
заявлением в орган кадастрового учета.

В отношении ранее учтенных объектов недви-
жимости, сведения о которых отсутствуют в госу-
дарственном кадастре недвижимости, заинтере-
сованные лица вправе представить исполнителю
комплексных кадастровых работ заверенные
в установленном порядке копии документов,
устанавливающих, или подтверждающих права
на такие объекты недвижимости, для внесения
исполнителем комплексных кадастровых работ
этих сведений в государственный кадастр не-
движимости.

Администрация Чаа-Хольского кожууна.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Эрзинского кожууна посту-
пило заявление от 02.07.2019 г. о предостав-
лении земельного участка на праве аренды из
земель сельскохозяйственного назначения,
расположенного по адресу (имеет адресные
ориентиры): Республика Тыва, Эрзинский район,
местечко «Холчук», с разрешенным использо-
ванием для сельскохозяйственного использования с
кадастровым номером № 17:16:0903001:5, с общей
площадью 250000 кв.м. со сроком на 49 лет.

В рамках действующего законодательства в те-
чение 30 дней со дня опубликования данной инфор-
мации администрации Эрзинского кожууна
принимает письменное возражение по данному
заявлению.

Специалист отдела АЗИО
администрации Эрзинского кожууна
А.А. ШЫДЫРАА

Хүндүлүг номчукчу!

«Шын» солунун редакциязындан Тыва
Республиканың Үндэзин хоойлузунун (Консти-
туция Республики Тыва) номун садып ап болур.
Өртээ 100 рубль. Кызыл хоорай, Красноармей-
ская кудумчузу, 100 (Парлалга бажыңы),
каб. 309 а. Тел. 2-18-10.

В ООО «ЭНЕРГОСТРОЙ»
требуются бригады штука-
туров-маляров, сварщики
на временную работу.

Тел: 4-85-29,
8905-920-4101

ДЫҢНАДЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламе-
депутаттарының соңгулдарының дугайында хоойлу-
агитация материалдарын солунга парладырынга х
гаш телевидирлиг шөлдерни бээр дээрзин республиканы
солунунун редакциязы дыңнадып турар.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламе-
депутаттарының соңгулдарының дугайында» ТР-ниң хо
54-кү чүүлүнүн 2-ги кезээнге дүүштүр кандидаттарга со
мурнунда агитация ажылын чорударынга 10520 кв. см.
шөлүн халаска бээр.

Телевидирлиг үндэзин-биле 1-ги арынга бир дөрбелчин
солун шөлү – 40 рубль, өске арыннарга – 30 рубль. Аг
териалдарын журналистич ажилдап кылганы парлады
өртээнче кирбейн турар.

Агитация материалдарын солунунун үнер хүннеринге
жаар хуусаалары:

вторникте үнер болза, пятницада 14 шакка чедир,
четвергте үнер болза, вторникте 14 шакка чедир,
субботада үнер болза, четвергте 14 шакка чедир д
Бир звес дужааган материалдар соңгулдалар, рекла
массалыг информация чепсектеринин дугайында хоойлу
чөрүшкел болза, редакция ону парлаарындан ойталаар эр
териалдарны (саазында болгаш электроннуг шыгжаар хе
редакцияның: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу
каб. деп адресинге хүлээп алыр.

Халас парладырда: өрээл 206 (в), телефон 2-17-91

Телевидирлиг парладырда: өрээл 206 (б), телефон 2
E-mail: shyntuva@mail.ru, shyntuva@yandex.ru.

Үүлгедиг болгаш

ОПТУГ-КАЖАР АРГА-БИЛ
МЕГЕЛЭЭН

Бузурукчу чоруктарны кезээ, 159 чүүлүнүн 4
үүлгеткен 33 харлыг херээжен кем-херектерни үүлг
кижиге хамаарыштыр кеземче буруулуг деп санааш
херээн судка 2018 чылдың айга хосталгазын каз
дургузунда сайгарып көрүп чурумнуг эдип-чазаар
турда, Кызыл хоорайның про- курумнуг эдип-чазаар
куратуразы күрүне мурнундан яланы эрттирер деп ши
буруудадыышкынны деткээн. хамаатыга чедирген к
Херээжен шииттирикчи 36 төлөп бээринин дугай
хамаатыга болгаш Росбанкка негелдени долузу-биле
4 сая муң ажыг рубль түнүг бурдулуг деп санааш
когаралды чедирген. Ол 2012- айга хосталгазын каз
2015 чылдар үезинде илдең-не айга хосталгазын каз
меге медээлерни чарлап турган. Россияның ТР-де Онза байдал
Россияның ТР-де Онза байдал- айга хосталгазын каз
дар яамызынга, Тываның каа- лы черинге, өрт камгалалының
лы черинге, өрт камгалалының албан черинге ажылдап кирип
алырынга дузалаар, ПАО Рос- алырынга дузалаар, ПАО Рос-
банккыдан хереглекчилер чээ- банккыдан хереглекчилер чээ-
лизин алырынга, чолаачының шынзылгазын алырынга база
шынзылгазын алырынга база дузалаарын азап турган. Ол
дузалаарын азап турган. Ол бүгү азаашкыннарын күүседип
бүгү азаашкыннарын күүседип шыдавазын билир тургаш-ла,
36 хамаатыны оптуг-кажар а- шыдавазын билир тургаш-ла,
рга-биле будалдырып тургаш, 36 хамаатыны оптуг-кажар а-
олардан акша-хөреңгини ал- гаш, олардан акша-хөреңгини ал-
ган. Мегелеткен улустар ооң аан. Мегелеткен улустар ооң
азаашкыннарының бүде бээрин манап турганнар. Истелге орган-
нары ол хамааты бузурукчу чор- нары ол хамааты бузурукчу чор-
рукту 5 аңгы арга-биле үүлгеткен- рукуту 5 аңгы арга-биле үүлгеткен
деп буруудадып турган. деп буруудадып турган.

2018 чылдың декабрь 18-те 2018 чылдың декабрь 18-те
Кызыл хоорай суду РФ-тиң Ке- Кызыл хоорай суду РФ-тиң Ке-
земче хоойлузунун 159 чүүлүнүн 4 кезээ, 159 чүүлүнүн 2 кезээ, 159
4 кезээ, 159 чүүлүнүн 2 кезээ, 159 чүүлүнүн 4 кезээ, 159 чүүлүнүн 3
кезээ, 159 чүүлүнүн 4 кезээ, 159 чүүлүнүн 3 кезээ, 159 чүүлүнүн 3
кем-херектерни үүлг бурдулуг деп санааш айга хосталгазын каз
чурумнуг эдип-чазаар яланы эрттирер деп ши хамаатыга чедирген к
төлөп бээринин дугай негелдени долузу-биле ган.
Суд ол херээжен 2015 чылда РФ-тиң хоойлузунун 30 чүүлү
зээ, 159.2 чүүлүнүн 4 к зээ, 159.2 чүүлүнүн 4 к
чүүлүнүн 2 кезээ, 159 2 кезээ-биле шиитти ганын, 5 чылга хост
казыдып, ооң уруунун харлаарынга дээр, 2023
сентябрь 13-ке чедир күүселдезин соңгаа каан дээрзин өөренип
ынчалза-даа суд ши үндүрүп тургаш, 2015
аңаа берген соңгаарла саазын ап кагбаан боо зыл хоорайның прокур
Тыва Республиканың судунче негелде-дилеп ген. Бо чылдың апрел
Тыва Республиканың судунун апелляция чад тодарадыы-биле Кызыл
прокуратуразының не дилээн хандырып, ши кижинин хомудал бижи
дырып бербээн.

Тыва Республ
прокура

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 11750
Үндүрүлгениң тиражи: 390

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.
Редакторнун оралакчызы М.О. Ондар — 2-17-91.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кузугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар (редактору Ш.М.
Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.
Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян,
корр. В.А. Аймаа).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва "Издательский дом
"Тыва-медиагрупп".

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албаннун Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның автор
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшп
болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа ф
дыңнадыгылары дээр авторлар боттары харылаар
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаалгаже дужааганы: график езугаар
херек кырында — 19.00. Солун кибейн барганда
2-18-10 телефонче долгаар.